

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-9-73-81>

УДК 378:37.015.31:37.011.3-051

Івершинь А.Г.

Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»

ХУДОЖНЬО-ТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ МАЙБУТНІХ ВИХОВАТЕЛІВ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Анотація. У статті розглянуто поняття художньо-творчого потенціалу майбутніх вихователів. Підкреслено, що саме креативність як внутрішній ресурс людини є ядром творчого потенціалу, що дозволяє особистості актуалізувати свої творчі сили. Проблема художньо-творчого потенціалу майбутніх вихователів розглядається у зв'язку з художньою діяльністю, спрямованістю до мистецтва. Виокремлено такі компоненти досліджуваного феномена: мотиваційний, перцептивний, когнітивний діяльнісно-творчий, рефлексивний. У статті робиться висновок, що проблема художньо-творчого потенціалу майбутніх вихователів вимагає нових наукових досліджень щодо віднаходження ефективних форм та методів його розвитку.

Ключові слова: творчість, творчий потенціал, художньо-творчий потенціал, майбутні вихователі.

Ivershin Angelika

State Institution «South Ukrainian National Pedagogical University by K. Ushinsky»

ARTISTIC-CREATIVE POTENTIAL OF FUTURE TEACHERS AS A PEDAGOGICAL PROBLEM

Summary. In the article, the author considered the concept of "artistic and creative potential of future educators". This concept is understood as a multidimensional phenomenon, an integrative resource education of the personality, which is expressed in a special aesthetic attitude to the world, the transformation of personal impressions into artistic images, the needs of the individual in self-expression in artistic activity. The author emphasized that creativity is an important component of creative potential, which allows a person to actualize their creative powers. In the article, the author describes the structural components of the artistic and creative potential of future educators, namely: the abilities and personal qualities necessary for creativity (creative thinking; creative imagination, empathy); value orientations of the personality (estimates, judgments, attitudes, beliefs, views); knowledge in the field of art, personality skills. The problem of the artistic and creative potential of the personality of future educators is considered in close connection with artistic activity and artistic orientation. The article describes such components of the artistic and creative potential of the personality of future educators: motivational, perceptive, cognitive, creative, reflective. The article identifies and characterizes the levels of development of artistic and creative potential: high, sufficient, low. The author concludes that the probability of manifestation of creative potential depends on such realities as the student's personal desire to fully realize their creative abilities; degree of internal freedom, the formation of social needs. It is concluded that new reforms in the educational space of Ukraine actualize the problem of the artistic and creative potential of future educators. New scientific research is needed, which should be aimed at finding effective forms and methods for developing the artistic and creative potential of future educators.

Keywords: creativity, creative potential, artistic and creative potential, future educators.

Постановка проблеми. Сучасна концепція освіти в Україні, враховуючи Європейські принципи удосконалення освітнього процесу, зазнає певних змін. А саме, зростає відповідальність вищої школи за процес формування особистості професіонала, здатного до творчості, спроможного до різнобічного розвитку вихованців відповідно до їхніх задатків, нахилів, здібностей. Ідея творчого розвитку особистості охоплює всі рівні освіти – від дошкільної ланки до студентів вишу, що знайшло своє відображення в державній програмі «Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року» й Законах України «Про вищу освіту», «Про дошкільну освіту», у «Базовому компоненті дошкільної освіти» тощо. З огляду на це, переосмислення сучасних пріоритетів в освіті актуалізує питання становлення творчої особистості майбутніх педагогів, виявлення та розвитку їхніх здібностей, творчого потенціалу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз наукової літератури свідчить про те,

що забезпечення високої якості освіти та розвитку творчості педагога стало предметом наукових розвідок багатьох педагогів: Л. Артемової, Г. Беленької, А. Богуш, Н. Гавриш, Н. Кічук, С. Сисоєвої, О. Рудницької.

Коли ставиться проблема зміни, зростання, еволюції особистості, то виникає питання про її здатність до розвитку, про потенціали цього розвитку.

Проблема творчого потенціалу особистості висвітлюється в дослідженнях Б. Богоявленської, Т. Браже, Е. Глухівської, С. Євінзон, В. Загвазінського, Н. Клопової, Ю. Кулюткіна, В. Копосової, А. Матюшкіна, Л. Мещерякової, В. Моляко, В. Овчинникова, В. Риндак, Е. Яковлевої та ін. Розвитку творчого потенціалу в процесі фахової підготовки майбутніх вихователів й магістрів закладів дошкільної освіти присвячено дослідження О. Ємчик, О. Листопада, Л. Яренчук.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Вважаємо, що в умовах сучасного суспільства, яке орієнтовано на актуалізацію творчих проявів людини, суттєву увагу

треба приділяти розвитку художньо-творчого потенціалу майбутніх вихователів дітей дошкільного віку. Проте, в наявних працях не розкрито повністю роль художньо-творчого потенціалу у професійній підготовці майбутніх вихователів.

Метою статті є аналіз проблеми художньо-творчого потенціалу особистості майбутніх вихователів у наукових доробках вітчизняних і зарубіжних науковців й розкриття психологічного змісту цього феномена, а також його структури.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для визначення сутності творчого потенціалу майбутніх вихователів і процесу його розвитку в художньо-творчій діяльності, розглянемо основні аспекти поняття «художньо-творчий потенціал», які спираються на психолого-педагогічні та мистецтвознавчі знання. Для цього проаналізуємо різні підходи до дослідження понять «потенціал», «творчість», «творчий потенціал», художньо-творчої діяльності; «художньо-творчий потенціал особистості»; на основі синтезу різних теоретичних положень визначимо дослідницьку позицію щодо проблеми розвитку художньо-творчого потенціалу майбутніх вихователів засобами образотворчого мистецтва.

Професійна підготовка у вишу майбутніх вихователів дітей дошкільного віку спрямовує молодих фахівців до набуття професійних знань та умінь, мотивує до творчої й інноваційної діяльності в умовах закладу дошкільної освіти, націлює на самовдосконалення та самореалізацію, формує готовність що до досконалого володіння методиками та технологіями формування творчої особистості дошкільників; сприяє розвитку творчого потенціалу.

Термін «потенція» (від лат. *potentia* – сила) в філософії трактується як джерело, можливість, засіб, запас; те, що може бути використано для вирішення будь-якої задачі, досягнення певної мети [5, с. 242].

Під поняттям «потенціал особистості» психологи (Л. Виготський, Б. Ананьєв, М. Каган, В. Моляко) розуміють «психологічні резерви» особистості, які опинилися або виявляються в силу ряду причин не використаними, не розкритими до кінця. Потенційне – це те, що існує в потенції, в прихованому вигляді, що може проявитися за певних умов [1].

На думку А. Маслоу, поведінка людини регулюється основним мотивом – тенденцією до актуалізації, до потреби пізнати самого себе, розвитку своїх талантів, прихованих ресурсів, потенційних можливостей, творчих імпульсів і здібностей [9, с. 159].

А. Матюшкін, А. Пономарьов, В. Серіков, А. Уразова вважає, що творчий потенціал – це інтегральна особистісна властивість, що виражається у відношенні (позиції, установки, спрямованості) людини до творчості, яке визначає міру її можливостей у творчій реалізації і самоактуалізації [6].

Д. Богоявленська, А. Брушлинський, Е. Яковлева ототожнюють творчий потенціал з творчими здібностями людини [5].

У дослідженнях авторів (Л. Буєва, Г. Глотова, В. Горова, І. Мартинюк, Т. Таранова) потенціал як прояв здібностей до творчості тісно пов'язаний з готовністю до творчої діяльності. При цьому здатність до творчості розглядається як особис-

тісна структура і механізм, що забезпечує актуалізацію творчого потенціалу, а готовність – як соціально-психологічна установка на творчу самореалізацію [5].

За В. Моляко, К. Платоновим, В. Риндак це поняття розуміється як синтетична якість, що характеризує міру можливостей особистості у здійсненні діяльності творчого характеру [2].

В. Ігнатова визначає творчий потенціал як особистісну властивість (в сукупності особистісних здібностей, знань, умінь, переконань, відносин, спрямованості), що визначає потребу, готовність і можливість творчої самореалізації і саморозвитку [2].

У науковій літературі поняття «творчий потенціал» також характеризується як психічні задатки, здібності, якості, нахили, приховані ресурси, резерви, творчі імпульси, внутрішня енергія, продуктивні сили, потреби пізнання самого себе і інших, накопичення соціального досвіду, самовираження, самореалізація, розвиток особистості [2].

Різноманітність трактувань даного поняття дозволило В. Моляко висловити думку, що проблема розвитку творчого потенціалу особистості, його архітекτονіки залишається до певної міри відкритою. Проте, це не позбавляє необхідності здійснювати наукові дослідження не тільки задля задоволення пізнавальних інтересів, а, звісно, для відтворення реально існуючих, а не гіпотетичних, структур із залученням переконливих фактів на доказ їх вагомості [3, с. 17–18]. Дослідник виокремлює в структурі творчого потенціалу такі компоненти як: задатки і схильності особистості, які виявляються в підвищеній чутливості до всього нового; розвинені інтереси і їх спрямованість; допитливість; прагнення до творення; схильність до пошуку і вирішення проблем; схильність до комбінування, зміні варіантів, аналогій, асоціативності мислення; досить високий рівень розвитку загального інтелекту; наполегливість, систематичність в роботі; сміливість у прийнятті рішень; інтуїтивізм [3, с. 15–16].

На думку А. Матюшкіна, сутнісною характеристикою творчого потенціалу слід визнати креативність або здатність до творчості (від лат. *Creation* – творення, створення). Саме креативність, як внутрішній ресурс людини, є ядром творчого потенціалу, що дозволяє індивіду актуалізувати свої творчі сили в творчій діяльності [6, с. 52].

Проведений аналіз наукової літератури дозволяє нам взяти за основу визначення творчого потенціалу майбутніх вихователів як динамічної інтегративної особистісної властивості (у сукупності особистісних здібностей, знань, умінь, переконань, відносин, спрямованості), ресурс особистості, що визначає потребу у творчій самореалізації та саморозвитку, готовність до формування творчої особистості вихованця.

Переходячи до розгляду проблеми художньо-творчого потенціалу особистості майбутніх вихователів, відзначимо, що цей феномен розглядається нами в тісному зв'язку з поняттям «художність», тобто означає належність до мистецтва, спрямованість до художньої діяльності.

Ще стародавні мислителі (Аристотель, Платон) вважали мистецтво засобом розвитку не тільки специфічних, але і загальних, «універсальних»

творчих здібностей; особливим естетичним ставленням людини до світу, яке є основою здібностей до різних видів художньої творчості, що реалізується в будь-якій сфері людської діяльності [4].

Прогресивними мислителями різних епох процес залучення підростаючого покоління до художньо-творчої діяльності, до мистецтва, розглядалися як один з потужних засобів впливу на становлення і розвиток особистості.

У контексті даного дослідження, вважаємо що рівень розвитку художньо-творчого потенціалу особистості тісно пов'язаний з рівнем розвитку художньо-творчої діяльності, яка, в свою чергу, може служити засобом його розвитку.

Аналізуючи наукову літературу з проблеми художньо-творчої діяльності, вважаємо за необхідне виокремити такі її суттєві ознаки, які здійснюють вплив на розвиток творчого потенціалу майбутніх вихователів:

- діяльність, у якій розвивається здатність до активного художньо-образного осягнення світу і його втілення у реальному або ідеальному планах;

- шлях до духовності, до особистісного зростання, який обумовлений творчою активністю людини зі створення себе як суб'єкта діяльності;

- спосіб пізнання себе і світу, спосіб осмислення особистісних цінностей, осягнення естетичної сторони буття;

- процес створення художньої реальності за допомогою специфічної мови мистецтва, спеціальних засобів виразності (почуття ритму, кольору, почуття форми, пластики);

- засіб розвитку творчих здібностей людини: гнучкість, нестандартність, оригінальність мислення; багатство і різноманітність ідей, асоціацій, проявів фантазії;

- художньо-творча діяльність передбачає здатність особистості до цілісного світосприйняття, саморозвитку, самореалізації;

- притаманна самій природі особистості і закладена в якості потенціалу, що вимагає розкриття.

Згідно з державними документами дошкільної освіти (Закон України «Про дошкільну освіту», «Базовий компонент дошкільної освіти») вихователю необхідно реалізовувати на практиці завдання, пов'язані з естетичним, художньо-творчим розвитком особистості дітей дошкільного віку. Говорячи словами Б. Неменського, в закладі дошкільної освіти треба «зробити мистецтво простором творчої самореалізації «Я» особистості дитини» [8].

Результатом педагогічної діяльності вихователя у вирішенні цієї проблеми є духовне збагачення особистості дитини, формування її світоглядної позиції (системи естетичних концепцій, що визначають практику художньої діяльності); уявлень (духовно-культурне присвоєння загальнолюдського досвіду); смаку (системи естетичних орієнтацій, заснованих на творчій переробці естетичних вражень); ідеалів (уявлення про гармонію і досконалість, про критерії діяльності людини по перетворенню світу і себе). Для вирішення цих завдань вихователю дошкільного закладу потрібен потужний художньо-творчий потенціал, ґрунтовна художня підготовка.

Повністю згодні з висловлюванням А. Орловського: «Малограмотний педагог не зможе закласти основи художніх смаків і поглядів, не зуміє

прищепити дітям такі якості, як спостережливість, зорова пам'ять, окомір; він не зуміє навчити своїх учнів образотворчої грамоти. Але, тільки художньої підготовки педагогу недостатньо. Йому потрібно, крім того, вміння викладати навчальний матеріал... Звідси, крім художньої освіченості, потрібна освіченість педагогічна». А саме, професійна компетентність в галузі образотворчого мистецтва: теоретичні знання; методичні прийоми й засоби здійснення образотворчої діяльності; методичні знання з художнього навчання, розвитку дітей; володіння методиками та технологіями формування творчої особистості дитини дошкільного віку, проектувальні, організаторські, аналітико-рефлексивні вміння; готовність до інноваційної діяльності в умовах закладу дошкільної освіти, до самовдосконалення та самореалізації себе як творчої особистості [10].

Аналіз досліджень творчого потенціалу особистості дозволяє нам вважати, що творчий потенціал, з одного боку, являє собою інтегральну цілісність природних і соціальних сил людини, які відповідають її суб'єктивній потребі у творчій самореалізації та саморозвитку. З іншого боку, творчий потенціал відображає властивості інтелекту (креативність, розумова активність, здатність до асоціативного мислення, вміння ставити і вирішувати проблеми, здійснювати перенесення і комбінування знань) і емоційно-вольові прояви (цілеспрямованість, натхнення, інтуїція, розвинена уява).

Ймовірність прояву творчого потенціалу залежить від таких реалій, як особисте прагнення (цілеспрямованість) людини в повній мірі реалізувати свої можливості; ступінь внутрішньої свободи, сформованість соціального почуття (дійсності, творення). Таким чином, художньо-творчий потенціал майбутніх вихователів являє собою складне особистісне утворення, що відображає сукупність особистісних якостей і здібностей, психологічних станів, знань, умінь і навичок у художньо-творчій діяльності; готовність до формування творчої особистості дитини дошкільного віку.

У даному дослідженні художньо-творчий потенціал майбутніх вихователів потрактуємо як багатоаспектне явище, інтегративне ресурсне утворення особистості, що виражається в особливому естетичному ставленні до світу, перетворенні особистісних вражень у художні образи, потребі у самовираженні, яке охоплює особистісні якості; систему знань, умінь, навичок, здібностей і особистісних якостей, необхідних для творчості (творче мислення; творча уява; емпатія); ціннісні орієнтації (оцінки, судження, установки, переконання, погляди); емоційність; асоціативність, почуття новизни, чуйність до протиріч; вміння бачити знайоме в незнайомому; подолання стереотипів; готовність до формування творчої особистості вихованця; характеризується єдністю емоційної, когнітивної та креативної, професійно-творчій сфер особистості. Розвиток художньо-творчого потенціалу педагога сприяє підвищенню його професійної компетентності і професіоналізму в цілому.

Сутнісні характеристики художньо-творчого потенціалу, взаємозв'язок з художньою діяльністю, структурою особистості, дозволило виокремити такі компоненти досліджуваного феномена.

Мотиваційний компонент художньо-творчого потенціалу майбутніх вихователів передбачає інтерес до творчої діяльності; потребу в художній творчості; емоційне-забарвлене ставлення до діяльності; спрямованість особистості на творче освоєння і створення художніх цінностей; прагнення виконувати діяльність, пов'язану з активним дослідним пошуком; вольовими зусиллями, прагнення до придбання загальних і спеціально-художніх знань; вдосконалення умінь і навичок творчої діяльності; вивчення технологій викладання образотворчого мистецтва у ЗДО.

Перцептивний компонент художньо-творчого потенціалу майбутніх вихователів охоплює такі якості особистості, як здатність до емпатії; вміння емоційно-чуттєвого сприймання художнього образу; розуміння засобів виразності художнього твору; здатність до емоційно-оцінювальної реакції засобів певного виду мистецтва.

Когнітивний компонент художньо-творчого потенціалу майбутніх вихователів складається з уявлень про свої здібності і особистісні якості; психологічні компоненти (уяву, чуттєвість, емоційність, фантазію), способи розумових дій (образне мислення, розумові логічні операції), знання специфіки творчої діяльності; передбачає наявність теоретичних знань з галузі мистецтва і гуманітарних наук; художньої практичної діяльності; знання методів і прийомів організації творчої діяльності, що сприяють вирішенню творчих завдань.

Діяльнісно-творчий компонент художньо-творчого потенціалу майбутніх вихователів відображає можливості особистості в створенні чогось нового і спрямований на самовизначення і самовираження в певному виді художньої діяльності. Пов'язаний з умінням переносити знання і способи діяльності з однієї галузі в іншу; планувати і прогнозувати свою діяльність; вмінням комбінувати і перетворювати відомі засоби для вирішення нових проблем; вирішувати проблеми; здійснювати пошук оригінальних ідей, нестандартних рішень.

Рефлексивний компонент художньо-творчого потенціалу майбутніх вихователів характеризує осмислення, самоаналіз і самооцінку власної творчої діяльності; уточнення шляхів організації творчої діяльності; визначення на основі свого власного досвіду оптимальних методів і прийомів роботи; оцінку співвідношення своїх можливостей і рівня домагань у творчості; здатність до рефлексії; осмислення своїх дій; критичність мислення.

Спираючись на теоретичні джерела, власний досвід викладання художніх дисциплін, нами виділені такі рівні розвитку художньо-творчого потенціалу майбутніх вихователів: високий, достатній, низький.

Високий рівень розвитку художньо-творчого потенціалу майбутніх вихователів характеризується усвідомленням свого особистісного "Я",

розумінням перетворюючої ролі творчої діяльності в особистісному розвитку; наявністю художніх здібностей, проявом стійкого інтересу до творчої діяльності, потребою в її вдосконаленні, прагненням до творчого самовираження. У продуктах творчої діяльності реалізований власний задум; присутні елементи новизни, як в способах діяльності, так і в змісті. На високому рівні розвинені особистісні якості: художнє сприйняття, образне мислення, уява, фантазія, критичність мислення, адекватна самооцінка, добре розвинена здатність до рефлексії. Високий рівень характеризується також знанням методів і прийомів творчої діяльності та успішним їх застосуванням, знанням технологій викладання образотворчого мистецтва у закладах дошкільної освіти, здатністю до аналізу й оцінки художньої творчості вихованців-дошкільників.

Достатній рівень розвитку художньо-творчого потенціалу майбутніх вихователів характеризується не чітким уявленням про свої здібності, особистісні риси, про важливість творчої діяльності в розвитку особистості. Спостерігається недостатній інтерес до творчої діяльності, студенти не прагнуть до творчого самовираження, уникають виконання творчих завдань, більше схильні до репродуктивної діяльності. Художнє сприйняття, образне мислення, уява, фантазія, критичність мислення, потребують подальшого розвитку. Самооцінка в основному занижена, здатність до аналізу й оцінки своєї художньої творчості розвинена слабо. Студенти частково обізнані з методами і прийомами творчої діяльності, методиками й технологіями викладання образотворчого мистецтва у закладах дошкільної освіти.

Низький рівень розвитку художньо-творчого потенціалу майбутніх вихователів характеризується слабким уявленням студентів про свої здібності, особистісні риси, знанням лише деяких (одиночних) методів і прийомів творчої діяльності, нерозумінням значущості творчої діяльності в розвитку особистості. Переважає мотив уникнення творчої роботи, радості творчості не відчують. Вміння аналізувати, виділяти головне, пояснювати у них сформовані слабо. Самооцінка в основному занижена, рефлексія і здатність до вольових зусиль відсутні, студенти не здатні самостійно долати труднощі. Студенти не обізнані з методиками й технологіями викладання образотворчого мистецтва у закладах дошкільної освіти.

Висновки. Зважаючи на нові реформи у освітньому просторі України, проблема художньо-творчого потенціалу майбутніх вихователів вимагає нових наукових досліджень. Дані дослідження мають бути направлені на уточнення та доповнення структурних складових художньо-творчого потенціалу майбутніх вихователів і віднаходження більш ефективних форм та методів розвитку художньо-творчого потенціалу майбутніх вихователів.

Список літератури:

1. Выготский Л.С. Избранные психологические исследования Москва : Педагогика, 1984. С. 159–205.
2. Игнатова В.В. Педагогические факторы духовно-творческого становления личности в процессе социализации и условия их реализации : автореф. дис. ... докт. пед. наук : 13.00.01. Красноярск, 2000. 34 с.
3. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / за ред. В.О. Моляко. Житомир : Рута, 2006. 320 с.
4. Ємчик О.Г. Формування творчого потенціалу магістрів дошкільної освіти як наукова проблема. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/9617/1/Iemchuk.pdf> (дата звернення: 20.09.2019).

5. Кобзенко И.К. Структурно-содержательные характеристики личностного потенциала педагога. *Вестник Тамбовского университета. Серия : Гуманитарные науки*. 2011. Вып. 2. С. 99–103. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/strukturno-soderzhatelnye-harakteristiki-lichnostnogo-potentsiala-pedagoga> (дата звернення: 15.08.2019).
6. Матюшкин А.М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении. Москва: Директ-Медиа, 2014. 274 с. URL: <http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=236493> (дата звернення: 20.09.2019).
7. Мелик-Пашаев А.А. Об источниках способности человека к художественному творчеству. *Вопросы психологии*. 1998. Вып. 1. С. 14–28.
8. Неменский Б.М. *Мудрость красоты*. Москва : Искусство, 1997. 148 с.
9. Маслоу А. Новые рубежи развития человека. URL: <https://mybook.ru/author/abraham-maslou/novye-rubezhi-chelovecheskoj-prirody/read/> (дата звернення: 20.08.2019).
10. Орловский Г.И. О художественном образовании учителя рисования (из опыта работы). Ленинград : Учпедгиз, 1981. 167 с.
11. *Философский словарь / Под редакцией И.Т. Фролова*. 6-е издание, перераб. и доп. Москва, 1991. 560 с.
12. Яковлева Е.А. Методические рекомендации учителям по развитию творческого потенциала учащихся. Москва : Просвещение, 1988. С. 25–32.

References:

1. Vygotskiy, L.S. (1984). *Izbrannyye psikhologicheskiye issledovaniya* [Selected psychological studies]. Moskva : Pedagogika.
2. Ignatova, V.V. (2000). *Pedagoicheskiye faktory dukhovno-tvorcheskogo stanovleniya lichnosti v protsesse sotsializatsii i usloviya ikh realizatsii* [Pedagogical factors of the spiritual and creative formation of personality in the process of socialization and the conditions for their implementation] : avtoref. dis. ... dokt. ped. nauk : 13.00.01. Krasnoyarsk.
3. *Zdibnosti, tvorchist', obdarovanist': teoriya, metodika, rezul'tati doslidzhen.* / red. V.O. Molyako [Abilities, creativity, giftedness: theory, methodology, research results]. Zhitomir : Ruta, 2006.
4. Yemchyk, O.H. *Formuvannya tvorchoho potentsialu mahistriv doskil'noyi osvity yak naukova problema* [Formation of creative potential of masters of preschool education as a scientific problem]. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/9617/1/Iemchyk.pdf>
5. Kobzenko, I.K. (2011). *Strukturno-soderzhatel'nyye kharakteristiki lichnostnogo potentsiala pedagoga* [Structural and substantial characteristics of the personal potential of a teacher]. *Vestnik Tambovskogo universiteta. Seriya: Gumanitarnyye nauki*, vol. 2, pp. 99–103.
6. Matyushkin, A.M. (2014). *Problemnyye situatsii v myshlenii i obuchenii* [Problem situations in thinking and learning]. Moskva : Direkt-Media. URL: <http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=236493>
7. Melik-Pashayev, A.A. (1998). *Ob istochnikakh sposobnosti cheloveka k khudozhestvennomu tvorchestvu* [On the sources of human ability to art]. *Voprosy psikhologii*, vol. 1, pp. 14–28.
8. Nemenskiy, B.M. (1997). *Mudrost' krasoty* [The wisdom of beauty]. Moskva : Isskustvo.
9. Maslou, A. *Novyye rubezhi razvitiya cheloveka* [New frontiers in human development]. URL: <https://mybook.ru/author/abraham-maslou/novye-rubezhi-chelovecheskoj-prirody/read/>
10. Orlovskiy, G.I. (1981). *O khudozhestvennom obrazovanii uchitelya risovaniya (iz opyta raboty)* [On the art education of a teacher of drawing (from work experience)]. Leningrad : Uchpedgiz.
11. *Filosofskiy slovar'* (1991). [Philosophical Dictionary]. Pod redaktsiyey I.T. Frolova. 6-ye izdaniye, pererab. i dop. Moskva.
12. Yakovleva, Ye.A. (1988). *Metodicheskiye rekomendatsii uchitelyam po razvitiyu tvorcheskogo potentsiala uchashchikhsya* [Methodological recommendations for teachers on the development of students' creative potential]. Moskva : Prosveshcheniye.